

Szrogh István

TANÍTVÁNYOK

„Legjobb, ha kertelés nélkül megmondom, nem szeretem A tanítványokat” – írja Greskovits Béla 1985-ös kritikájában. Kedvemre való az egyenessége, nem kívánok elmaradni mögötte, színt vallok: szerettem, szeretem a filmet. Ugyanakkor nem minden hátsó szándéktól ment a szeretetem, s az érdeknek sincs híjával. Szemrevételezve A tanítványokról megjelent kritikákat, recenziókat magam az 1985-ös merítésnél állapotam meg, s választottam ki négy, többé-kevésbé reprezentatívnak tűnő munkát. Jók, s mégis hiányosak – talán egy kivételtől eltekintve. A filmvilág hátsóhátsó megjelenő hármasság, a fentebb már említett Greskovits Bélán túl Reményi József Tamás és Szabó Miklós által jegyzett írások mindegyike, még a Greskovitsé is – eltekintve a tövises nyitánytól – kiemeli a film erényeit, s cselekménye mentén végighaladva lábjegyzeteli az eseményeket. Azaz rögzíti, amit tudnunk kell, ahogyan tudnunk kell. Példának okáért: a szocialista reform kifulladására, megrekedésére, s a Magyar vezette intézet újító lendületének kudarcra közé kategorikusan egyenlőségjelet tevő greskovitsi ítélet margójára szerzőtársai nem jegyezték fel kétségeiket. Fel kellett volna? – kérdezhethetnénk. Egyfelől természetesen nem, másrésztől sem Reményi, sem Szabó nem oldja el magát határozottan a nyilvánvalónak, triviálisnak látszó értelmezéstől, nevezetesen: a jelenről van szó (mármint a 80-as évekről), sőt, látenszen mindkettejüknél megbúvik ez a gondolat.

Nem így a negyedikként megidézett Hankiss Eleménnél, aki imponálóan határozott ebben a kérdésben: „azt hiszem tévednek. Pongyola, sőt hamis analógia volna ez.” A miértre most nem áll módunkban kitérni, mindenesetre jelzem: okadatolása eléggé meggyőző. S amiért még nagyra becsültem Hankiss elemzési kísérletét, az nem volt más, mint őszinte, úgy vélem cseppet sem megjárás, vagy tettett távolságtartása, rokonszenves kételkedése feladatának elvégezhetőségét illetően, mely lefegyverzően tárul elénk: „van benne valami rejtvénytudás. Akik eddig látták, úgy hallom, meglehetősen tanácstalanul jöttek ki a vetítésről.” Természetesen mindez nem állja útját saját megfajta kísérletemnek, az ex cathedra pózt, s az adekvációt lehetőleg mellőzve az alaptézist illetően. Merthogy úgy tűnik föl, van alaptézis, legalábbis felállítottak egyet, s szó is esett róla, a film voltaképpen primer intenciójáról: a múlt sablonjával körberajzolni a jelen üres papirosát. Ez volt az első exkurzus.

Miért kedvelem a filmet, miért vagyok olyannyira bizonyos kijelentésem – a szeretet, tetszés – igazsága (természetesen szubjektív igazsága) felől? Szeretem a filmet, mivel titokzatos, úgy is mondhatnám – bár igaz, ezzel egyúttal valami mást is mon-

dok – nyitott. A tanítványok egy nyitott mű – eoi értelemben. Még mielőtt magukban megmosolyognák következetlenségemet, miszerint alig néhány sorral korábban megátkoztam a könnyelműen odavetett megfellebbezhetetlen ítéleteket, s most magam is azzal életem, megkísérlem kijelentésem vélt élet tompítva megvédeni önmagam. Implicite már utaltam rá, – meglehet, homályosan – mégis jobb egyértelművé tenni: miután elolvastam a kritikákat, s újra megnéztem a filmet, az az impresszióm támadt, hogy ugyanazt láttuk, s mégsem ugyanazt. (Hankiss kivételével, aki semmit sem kíván véglegesen leszögezni). Elavulhatnak-e kritikák? Nyilvánvalóan igen, vagy helyette ez esetben a következő kifejezést választhatjuk: megkophatnak, továbbá élhetünk a gyanúperrel, miszerint az általam inkriminált írások valamilyen okból kifolyólag – az előző megállapításon túlmenően – ab ovo felszámolták saját rezisztenciaképességüket az idővel szemben.

Tehát az általam megidézett, glédába állított recenziók (ne feledjük, Hankissé kivételével) attól tartok megkoptak. Miért kivétel Hankiss? Nos, legkevésbé az ő gondolataira, s feltárulkozásának stílusára tenyerelt rá az idő, legkevésbé az ő textusán érezhető, hogy nem 1985-ös, hogy nincs megjelölve, akkori jelenidejűségében is meg tudta már teremteni időtállóságát, azaz megalapozni időbeli távolságát a közelség dacára. Egyidejűleg indul el több ösvényen és következetesen valamennyiről le-tér. Vagyis tudatos óvatossággal távol marad a visszavonhatatlan állásfoglalástól, tapogatózik, de nem ragad meg semmit. Ez bizonyosan egy lehetséges módja a kimondott megkérdőjelezhetetlen sakkban tartására. Visszakanyarodva kurta apológiámhoz, én más utat választottam: a titok oltalmazó erejében hívén merem majd azt állítani, amit. A titok szabadít fel, s az enigmatikusság teremt meg azt a miliót, melyben meggyőződéssel állíthatom, Bereményi Géza nekem forgatta le A tanítványokat, az én titkom kedvéért, – amennyiben az olvasók közül többen is hasonló tapasztaltak, kérem ne tegyenek maguknak szemrehányást, s nekem se – így a teória, kibontakozása során maga körül megképzeli önnön védőburkát is. S mi a titok? Éppen a szemünk előtt van, maga a cím. A tanítványok, tanítványiség, tanítványi lét. Egy szóval mit jelent tanítványnak lenni.

Most már tisztábban látunk: tanulmányom témája személyes titkom rétegeinek egymás utáni lehántása. S mivel magamagamban belső tájain kalandozom, s ugyanakkor mérem fel a film lehetőségeit, amikor – eltávolodva tőle – a személyes ítélőerőm is működésbe lép, párhuzamosan, egymásra hatást gyakorolva megy végbe a megértés során a megértett értelemmel való felruházása, s az értelem nagyítólencséjének bizonyos irányba történő elfordítása. Végeredményben az olvasó jelen szöveget olvasva nem pontosan arról kap hírt, hogy miről szólt a film, hanem arról, amit a szerző látott. Hankiss a potenciális útvesztők közül tucatnyinál többet sorolt fel, ezzel horizontálisan igazolta a film gazdagságát. Jómagam a vertikális síkok közül választottam egyet, hogy a gazdagságon túl a mélység is ábrázolhatóvá váljék. Ekképpen,

mivel már jobbára az én világomban poroszkálunk, fel sem merülhet az – hagyományos értelemben vett – ex kathedra megállapítás veszélye. Ez volt a második exkurzus.

A tulajdonképpeni analízis mi mással kezdődhetne, mint a titok előéletével. Hogyan, s kiből lehet tanítvány. Nem beszélek azokról, akiknek egyenes, kikövezett útja van a magasabb iskolákig, fölösleges. Ők, amennyiben akaratban és tehetségben nem szűkölködnek, odaérnek. Szemben azokkal, akik más természetű körülményekkel állnak szemközt, kényszerítő, letörhetetlen, orvosolhatatlan körülményekkel. Itt az első kapcsolódási pontunk a filmmel, rögvest az elején. Fehér József útnak indul. S ekkor már gyanakodhatunk, mit gyanakodhatunk, gyanakodnunk kell, hogy ő nem akárki, akkor is csökönnyösen kitarva emellett, amikor a film megpróbál bennünket megingatni – gondolok itt a grófkisasszony szellemességére, Fehér semminek, senkinek titulálására.

Fehér unikum, ezt bizonyítandó hadd utaljak egy rövid Móricz novellára, A stipendiumra. A kézbevétele ideáját a film első kockáinak látványa plántálta el bennem. Egy személy jelenlétének hiánya, elbujdosása – természetesen Fehér apjáról van szó. Mily sokatmondó távolléte, mellyel egyszerre tartóztatja, s elengedi fiát. S azt képzelhetjük: rossz apa, rossz ember. Pedig voltaképpen különleges. Móricz novellájában a falusi tanító magához kéret egy öreg parasztot, hogy tudassa vele a jó hírt: a fiú (unokája) tehetsége folytán, s a község tehetősei által ajándékozott javaknak köszönhetően folytathatja tanulmányait, úr lehet belőle. A közelinek tűnő kézzorítás, az egyezés elmarad, tulajdonképpen szükségszerűen. Az öreg megszimatozza a fiú elengedése mögött rejtőző veszteséget – az ingyenes munkaerő kiesését, s olyan feltételeket támaszt, melyek teljesíthetetlenek. Móricz a következőképpen summázza a történeteket: „másképp pedig nincs vásár, az urak elveszik a pénzünket, a földünket, még a levegőt is, most meg már a gyerekünk javát is? Mer magunknak se kell, aki nem jó. Maguk is csak a legjavát szedik ki. Hát ha szaporítani akarják az úrrendet, fizessék meg. És a tanító ezzel a kristálytisza okoskodással nem tudott megbírkózni.” Így történhetett, hogy Fehér egyik doppelgängere - hasonmása potenciális közös múltjuk miatt - paraszt maradt, akárcsak felmenői. S mennyi lehet a számuk. Fehér apja beszélt vajon valakivel a kis Jóska sorsáról, volt idő, amikor maga is helyeselte emelkedését, idegenné válását? Nem tudjuk, szándékai homályban maradnak.

De kit is tisztelhetünk Fehér Józsefben? A fényes jövő felé útnak induló parasztot? Bevallom, én csupán egy szükséges, igaz nélkülözhetetlen kelléket látok benne. A kalauzt, aki bizonyos társaságokba, bizonyos helyiségekbe, termekbe bevezet bennünket, engedi, hogy kullancsként rátapadva kövessük odüsszeiáját. Egy ideig kísértett a gondolat, hogy egy népes partikularitás általános alanyaként tekintsek rá. Ugyanakkor a földművelő-napszámos ivadék Fehér miben vállalhat közösséget osztályával? Szegénységükben? Időlegesen talán, másfelől már az egyetemista is úrféle,

aki kereső foglalkozást is találhat magának, nem beszélve a végbizonyítvány kézhezvételét követő időszakról, amikor biztos egzisztencia várja. Ambícióikban? Elképzelhetetlen. Haragjukban? Olykor-olykor mintha ezt tapasztalnánk, de az asszimiláció hamar kifoghatja a düh vitorlájából a szelet.

Fehér, ha nem is tulajdonságok nélküli ember, mindenesetre nehezen meghatározható tulajdonságokkal bíró személy. Fiatalon kiforratlan, idősen kicsorbult. Fehér nélkül nem lehetett volna világosságot gyűjtani, nem lehetett volna érzékeltetni az olykor-olykor valóban felmérhetetlennek tetsző együttesen fennálló térbeli-időbeli távolságot, mely a paraszti létet elszigeteli az ő szemében intelligibilisnek látszó szféráktól. Fehér – kvázi – szellemként bolyong, s láncai néhol neki-nekiütődnek valaminek. Az első csörrenés távolodó visszhangja maga Fehér élete, ami kósza dallamként mindig fülébe mászik valakinek, s aztán az illető, pusztán helyváltoztatásával hurrikánként magával ragadja az értetlenül topogó, identitásában bizonytalan, már nem paraszt, de még határozott körvonalakkal sem rendelkező Fehért. Ekképpen elvetem azt a megközelítést is, hogy Alex gróf, Fehér mellé állítva ugyanannak elmentés pólusa lehetne, teszem ezt azért, mivel a fiatal grófnak komolyabb szerepet szánok.

DE hol vannak a tanítványok? Kik a tanítványok? Mindezek persze csak felvezető, megalapozó kérdések, mert ami igazán, elsőként válaszáért kiállt: kik a mesterek? A válasz nem is tűnik bonyolultnak: Magyary, Teleki, Török. Magyary Zoltán technokrata országmérnök, a nyomorúságot hatékonysági alapon orvosló pszeudohumanista. Teleki Pál, a tudós gróf, térképek s népszámlálások nagy ismerője, egyébként elkötelezett pacifista. Török Imre forradalmi hevületű népi hős, képzelt parasztvezér, a földműves nyomor és kiszolgáltatottság krónikása. Köréjük gyűlhet a tanítványok serege. Csakhogy nem tanítványok veszik őket körül. Mert-hogy erre sor sem kerülhet. A válasz mégiscsak bonyolult.

Idáig jutottunk, s egy jelentékeny hiányosságról kell lerántanom a leplet: dolgozatom címében elhagytam egy írásjelet, s egy ahhoz tartozó árulkodó hangsúlyt. Helyesen így hangozna: Tanítványok? Az alkérdések, mint alcímek pedig: kik, illetve hol? Állítom ugyanis, hogy a cím maga a csapda. S ebbe általában mindenki beleesett. Tudniillik tanítványok, akárcsak mesterek a filmben egyáltalán nincsenek. Hacsak, de erre a hacsakra csupán a végén térhetünk vissza.

Egyszóval mind mestereknek, mind tanítványoknak híjával vagyunk. Hogyan lehetséges mindez? A mesterek triumvirátusa miért nem mesteri, s a tanítványokat is miképpen foszthatom meg ragyogó mundérjuktól? Török Imrének ámulói, bámulói, rajongói vannak, padlókaszálása a kollégium majd egészének szeme láttára megy végbe, ugyanakkor magányos természete, nyugtalansága, helyhez nem köthető nomád habitusa amúgy sem tűrné meg, hogy valakit szárnya alá vegyen. Aki feltétel nélkül nem követi, azok számára tanítása kimerül a tovatűnő vonatról hátrafelé szórt szentenciákban, vagy elfogatása esetén tanúsított, rendkívül hatásos, ám mégiscsak

modoros viselkedésében (melybe az is belefért, hogy egy csinos kisasszony könyvét dedikálja). Teleki Pált tudós volta ellenére a nemesség rendjéhez tartozás tudata, s ennek megfelelő magatartása távolságtartásra kényszeríti, soha sem engedve hozzá kellő közelségbe egyébiránt megbecsült kollegáit. Gondoljunk a kiállításra, ahol Engel Péter, a zsidó származású értelmiségi magabiztosan kijelenti, hogy ők, mármint tanítványai többet érnek a gróf számára, mint osztályos társai. Ezután odalép Telekihez, aki – egyik beszélgetőtársa határozott óhajára (amikor is a szándékos sértés alapos gyanújával samesznek nevezi Engelt) megkéri tanársegédjét, hagyja magára az urakkal. Magyary Zoltán hűvös udvariasságán némelykor sikerül áttörnie egyik-másik megelevenedett statisztikai adatnak, például Fehérnek, de a tevékeny meglepettséghez hasonlatos visszfényt csupán akkor látunk felvillanni markáns arcán, amikor önnön hangját hallja a felvevőkészületről, igaz nem saját orgánuma búvöli el, hanem a tartalom: „a jogszerűség elavult, az eredményesség az új út, amit ez az évszázad nyitott meg az emberiség előtt. Az eredményesség a technikai lehetőségek meghódítása... etc..”

Képzeljük maguk elé a kiállítás megnyitását megelőző este csoportképét. Együtt vannak a mesterek tanítványaikkal. Jelen van Teleki Pál gróf, arisztokrata, Magyary professzor, úr, Engel Péterről, a zsidó származású értelmiségiről már ejtettünk szót, Török Imre, renitens falukutató, Nagy István kriptokommunista, s természetesen Fehér József, újszülött. Hamarabb gondolnánk egy panoptikum korszakbemutató dobogójára, mint eleven élőképre.

Nincsenek sem mesterek, sem tanítványok – mondtam. Miért nincsenek? Melyiknek kellene lennie, hogy a másik is létezzék? Ez, szerencsére nem olyan probléma, amely a mi volt előbb: a tyúk vagy a tojás mintájára örökre megválaszolhatatlan kell, hogy maradjon. A képlet végtelenül egyszerű. Mesterek nélkül tanítványok sem lehetnek, a mesterek gyűjtik maguk köré az arra alkalmasokat. Kit hívhatnánk segítségül egy ideális kapcsolat megrajzolásához? Például Novalist. „A tanítvány szorongva hallgatja az egymásnak ellentmondó szövegeket. Mindenkinek igazat adna, ezért lelkét különös zavartság nyomasztja” – olvashatjuk A szaiszi tanítványokban. S a mester teremt harmóniát az összevisszaságban. A növendék segítségre szorul – „a mestert sehogy sem tudom felfogni, ám épp ezért oly felfoghatatlanul kedves nekem. Jól tudom, megért engem, sohasem beszélt érzéseim és kívánságaim ellenére. Sokkal inkább azon van, hogy mindegyikünk a saját útját járja, hisz minden új ösvény új tájakon vezet (...) én is be akarom járni hát saját utamat.” A film három mestere közül melyik rendelkezik az előbbi kompetenciákkal? Melyikük hiszi azt, hogy tanítványa nem csupán teherhordó öszvér, alkalmazott, munkatárs, vagy követő?

A mesterek nemhogy tanítványaikat nem hallják, de egymás mondandójára is süketek. Szerencsére mindez nagyon jól megfér a tanítványok vakságával: „csak azt fogja mestereként és a természet bizalmasaként felismerni, ki áhítattal és hittel beszél a

természetről, kinek szavaiban megvan azon csodálatos elmélyültség és szétforgácsolhatatlanság, melyek révén igaz evangéliumok, igaz sugallatok hirdettetnek.” Az előbbieket mutatis mutandis rekapitulációja révén a következőt nyertük: a tanítványjelölt, kinek vállát bizonytalanság nyomja, útmutatást keres. (Fehér először az egyetem falai közé lépve a pedellustól megkapja a maga útbaigazítását – mindez természetesen jelzésértékű.) A mester pártfogásába veszi a kallódó, kibomlás előtt álló tehetségeket, s felügyeli őket, lenyesegeti, visszavágja vadhajtásaikat. A zavart az okozza, hogy A tanítványokbeli tanítványok – tévedésükről mit sem tudva – nem mesterek lábnyomába lépnek, hanem próféták lebbenő köpönyegébe igyekeznek belekapaszkodni, s minduntalan kisiklik ujjaik közül a légies anyag.

Buber mondja a prófétáról: „Isten a szószólot, a nábit szólítja meg, és rajta keresztül szól a néphez (...) a nábi a néphez szól, amely nem képes közvetlenül felfogni isten szavát, avagy nem viselné el azt.” Hogyan nevezhettem a triászt prófétáknak, mi közük istenhez? Istenhez semmi, azonban isten, mint fogalom minden további nélkül felcserélhető, behelyettesíthető egy másik fogalommal. Ugyanis nem istenen van a hangsúly, hanem bármilyen, a helyére állítható, hasonló funkciót betölteni képes entitáson. Magyary Zoltán esetében ez lehet a jövő, a jövő hangja, a mindenható közgazgatás, az univerzális szervezés. Teleki misét pontifikálhat a nemzet, vagy a történelmi Magyarország nevében, Török élhet, s visszaélhet a nép elvont, konstruált eszméjével. Mindhárman küldetésben járnak, magányos utakon. S ne feledjük, a próféta a messiás alatti lépcsőn áll. Lényege szerint közvetít, s képtelen tanítani, mivel feladata személyre szabott, s a prófétaságot nem lehet átruházni, a próféták kijelöltek. A prófétaság kérdését ezzel lezártuk tekintem.

Ami hátra van még: a hacsak után elharapott gondolat. Megismétlem, ami már elhangzott: a filmben sem tanítványok, sem mesterek egyáltalán nincsen, hacsak. Hacsak valaki egyidőben, egyszerre nem tanítványa is, s mestere is önmagának. S valaki alkalmasnak is tűnik a szerepre, valaki, akit ezidáig letétben tartottunk: a fiatal gróf, Alex, mellesleg kulcsszereplő, a film legkövetkezetesebb alakja. Személye irányába gravitál a film legtöbb, s leginkább fajsúlyos ellentmondása. Tévedés, hogy ottfelejtett anakronizmus lenne, vagy poharazgató, hedonista léha. Valóban iszik, szórakozik s látszólag dologtalan. Vagy nem csak látszólag. Ám nem ez a lényeges. Ő mindannak ellenpontozása, ami a filmben történik. Eleven tilalomfa, a következő század ellenszéchenyije, aki megjárva a külföldet valamilyen kedélyeskedő rezignáltságba süllyed, feladva mindent, lemondva mindenről. Valamennyien sűrögnek-forognak körülötte, el nem múló láz égeti őket, s ebben a felfordulásban tekint révedzően, s gúnyosan szerteszt a gróf.

Emlékezzenek vissza a film egyik legbravúrosabb jelenetére: Fehér József szürreális álmára, melyben az évtized minden hazai újdonsága helyet kap. Az öreg gróf vezet, motorozik, repül, saját szabadcsapatát kommandírozza. Részeg hajótörés a vurstliban. Úgy tűnik fel, számára nem létezhet eseménytelen nap, kihasználatlan óra, vagy

perc, különben szétveti az energia. S közben Alex a lefoglalás által fenyegetett holmik kamrájában zárja el önmagát a külvilág elől. A film szereplői egyáltalán nem értették meg a grófot. „Azért maga többet tehetne, mint én” – vág oda neki Fehér József. A ríposzt: „teljességgel téved, mesterem.” Később, szintén kettejük dialógusán belül: „ne higgye, hogy bármit is megértett.” S ez már mindannyiunknak szól, akik Fehér nyakába csimpaszkodva bámészkodunk.

Hogyan képes Alex gróf egyáltalán az életnek megtartani önmagát? Amennyiben valóban lényegbevágó kérdést szeretnénk feltenni, úgy alighanem ez áll legközelebb a film problematikájához. Nem pusztán a világháború előestéje, illetve a rendszerváltás előtti nyugodalmas beletörődés került a filmvászonra. A grófot bénító, egyben elemésztő keserű irónia forrását nem kizárólag a két jelen valamelyikében lelhetjük fel. Matuzsálemi léptékű emlékek hordozójaként a magyar történelem elmúlt évszázadainak kacatjait rejtő kastély zuga az ő igazi terepe. Alakja némi hasonlóságot mutat az ókori görög tragédiák hőseivel, azzal a különbséggel, hogy esetében a hübrisz, mint vétek, s az ahhoz kapcsolódó bűnhődés, mint következmény elkülöníthetetlenül összekapcsolódik, nem lehet szétválasztani, az őskáosz tagolatlanságában együtt léteznek minőségeiktől megfosztva. Mintha a kért, avagy kéretlenül kapott tisztánlátással elnyerte volna a lelki békétlenségét konzerváló defetizmust is. Bár, amennyiben Alex viszontagságainak kezdőpontjaként Mohácsot, esetleg Buda török bevételét jelöljük meg, akkor a mindenkori vereségbe való belenyugvása nem meglepő. Némelykor az lehet az érzésünk, hogy csupa időleges amnéziában szenvedő társával kénytelen korát megosztania, akik képtelenek felismerni a magyar balszerencse áradásának okait, felmérni az örökös marakodás, esküszegés és széthúzás kontraproduktív jellegét.

A film kulcsjelenete a kiállítás, ahol gróf grófot inzultál. A meghívottak köre még figyelemreméltóbb. Mindazok képviseltetik magukat, akik első kézből, saját jogon, s saját tapasztalatuknak hála eleve tudhatnak a kiállításon prezentált elhallgatott valóságról. A film egyetlen része, ahol Alex enged a kísértésnek, szabadon engedi haragját, mely csak egy helyütt érhet célba, csak a kiállítás megrendezésért teljes felelősséget vállaló Telekit találhatja telibe. Ez a valóban tisztán gondolkodó ember sikolya: hát ti még mindig játszatok, komolykodtok? Valóban úgy vélitek, hogy a megújulás a haszonélvezőknek tartott bemutatóval vehetné kezdetét, az ő reakciójuk függvényében kellene a jövő ábrándjait megkonstruálni? Számos elvétett lépés után lehetséges lenne, hogy rátaláltatok – kételyektől mentesen – minden baj forrására, a struktúrára, amely csak meghatározott csoportok ténykedésének hála áll fenn, s rekeszti ki a friss levegőt? „Látom önök itt megtalálták, hogy kik a felelősek a világ mostani állapotáért. Én vagyok az” – hallhatjuk Alextől. Egyes személyek bűne, s nem osztársadalmi probléma táplálja a mételyt. A gróf gesztusaiban, mimikájában, ferde mosolyában visszaköszön az elégedetlen düh, s egy időtlen gondolat.

Ezekkel? Ezekkel semmire sem megyünk.

Felhasznált irodalom

Buber, Martin: *A próféták hite*. Ford. Bendl Júlia. Atlantisz, Budapest, 1998.

Greskovits Béla: *Időutazás a jelenbe*. Filmvilág, 1985/11.

Hankiss Elemér: *Parabola vagy haláltánc?* Filmkultúra, 1985/11.

Móricz Zsigmond: *A stipendium=Egyszer jóllakni*. Uő. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1963, 261–266.

Novalis: *Szaiszi tanítványok*. Ford. Magyar István. Vulgo, 2002/1.

Reményi József: *Nyomtalanul*. Filmvilág, 1985/11.

Szabó Miklós: *Egy nagy akció legendája*. Filmvilág, 1985/11.